

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Földtudományok Doktori Iskola

A kisebbségi oktatás területi sajátosságai a Nyugat-Balkánon

Habilitációs Tézisek

M. Császár Zsuzsa

Pécs, 2012

BEVEZETÉS

Köztudott, hogy korunkban a világ csupán 9–10%-a mutat etnikai szempontból homogén képet (SZALAYNÉ SÁNDOR E. 2003), s az államok többségében eltérő nemzetiségű csoportok élnek egymás mellett, számos esetben állandó konfliktusok közepette. A kisebbségi kérdés napjainkban is igen aktuális téma, a huszadik század végi Európában, különösen annak keleti és délkeleti felén újra hangsúlyossá vált. Kutatási területünkön, a Nyugat-Balkánon az 1990-es években lezajlott háborúk és az azzal együtt járó etnikai tisztogatások miatt a figyelem jelentős részben a kisebbségek felé fordult. Az új évezred első évtizedében ugyan megindult a kisebbségek védelmének törvényi rendezése, de ez korántsem elegendő az egyenlő bánásmódhoz és a diszkriminációmentes mindennapokhoz. A kisebbségek védelme nemcsak a nemzetközi vagy európai uniós elvárások miatt kiemelt jelentőségű, hanem a békés egymás mellett élés alapfeltétele is. Sajnálatos módon a huszadik század végi véres harcok, háborúk arra figyelmeztetnek, hogy igen törekeny lehet a többség és a kisebbség egyensúlya. A téma teljesen átpolitizált, ezt jól példázza, hogy van olyan állam ahol még a kisebbség fogalma, és az ahhoz tartozók köre sem tisztázott.¹A kisebbségvédelem egyik legfontosabb területe az oktatás, amely az identitástudat, az anyanyelv, a nemzetiségi kultúra megőrzésének színtere.

Jelen tudományos dolgozat elsődleges célja a Nyugat-Balkánon alkalmazott kisebbségi oktatáspolitikai, illetve oktatási gyakorlat területi sajátosságainak bemutatása a térségben élő kisebbségek helyzetének és a kisebbségi jogok témákra vonatkozó fejezeteinek összefüggésében. A Balkánnal foglalkozó magyar nyelvű szakirodalomban ez idáig fel nem dolgozott kutatási téma remélhetőleg számos új eredményével hozzájárulhat az igen összetett etnikai képpel rendelkező régió alaposabb megismeréséhez és megértéséhez.

A fenti célok mellett dolgozatunkban a balkáni identifikáció kérdéskörét és azon belül a magyar fiatalok Balkán-képét is érinteni kívánjuk. A címben jelölt témánál tágabb célrendszerünk lehetőséget teremt arra, hogy a PhD fokozat megszerzését követő, a Balkán térségre vonatkozó témánkkal bizonyos tekintetben releváns kutatásaink egyes elemeit is válaszoljuk.

KUTATÁSI MÓDSZEREK

Vizsgálati térségünk problémakörének áttekintése, a balkáni identifikáció kérdéskörén belül pedig a magyar fiatalok Balkán képének meghatározása számos módszer alkalmazását hívta életre. A *szakirodalom* feldolgozása, áttekintése és újraértékelése mellett kiemelkedő szerepet kapott egy nemzetközi kutatócsoportban elvégzett tankönyvvizsgálat, amely *kvantitatív és kvalitatív tartalomelemzést* foglalt magában. Ezt egészítette ki egy *kérdőíves felmérés*, amelyet 180 érettségi előtt álló fiatallal töltöttünk ki.

A kisebbségi oktatáspolitikai hazai és nemzetközi szakirodalmának áttekintése és a szerzők megállapításainak újragondolása jelentette a kiindulópontot az empirikus vizsgálatunkhoz. A *kutatási terep bejárását* elengedhetetlennek véltük, hiszen a személyes találkozások, az *interjúk* során mélyebb összefüggések feltárására nyílt lehetőség. A térség államaiban végzett terepmunkánkat több éven keresztül folytattuk (a 2006–2010 között zajló „Magyarország és a balkáni térség interregionális kapcsolatrendszere” című OTKA projekt révén), s ez lehetővé tette több módszer alkalmazását, a korábbi vizsgálatok kontrolálását és kiegészítését. Kutatásunk során kiemelt szerepet szántunk az interjúknak. *Személyi interjúkat* készítettünk kisebbségi oktatási szakértőkkel, tanfelügyelőkkel és a magyar külképviseletek diplomatáival, illetve egyes kisebbségi vezetőkkel. Ezek a *strukturált és strukturálatlan*

¹Bosznia-Hercegovinában a bonyolult politikai és alkotmányos berendezkedés miatt a kisebbségi kérdés a többi térségbeli államhoz képest is túlpolitizált. Az alkotmányból hiányzik a kisebbség fogalma, a jogi keretek szempontjából viszont a nemzeti kisebbségek kétfajta kategóriáját különböztetik meg.

interjúk csoportjába tartoztak. A *résztevő megfigyelés* módszerét alkalmaztuk, amikor az egyes kisebbségi oktatási szereplők munkáját a gyakorlatban is megfigyeltük. Terepi munkánk egyik speciális részét a rendelkezésre álló *helyi dokumentumok feltárása* és a valóságban tapasztaltakkal való összevetése jelentette.

A *dokumentumok elemzése* alkotta a kutatási téma feldolgozásának másik fontos elemét. A helyi és a nemzetközi szervezetek jelentéseit átvizsgáltuk. Felhasználtuk a kisebbségi kérdéssel kapcsolatosan az Európai Unió, az ENSZ és egyéb nemzetközi szervezetek által végzett politikai gyorsjelentéseket.

A kisebbségek helyzetének és oktatási lehetőségeiknek az elemzése megkövetelte a *statisztikai adatok* számbavételét és feldolgozását. A népszámlálások adatain túl egyes országok esetében, mint Bosznia-Hercegovina és Koszovó, csak nemzetközi szervezetek által elvégzett becslésekre támaszkodhattunk. A nemzeti statisztikai hivatalok oktatási adatait használtuk az adott állam kisebbségi oktatási állapotának elemzéséhez.

Végül az egyes országokban élő kisebbségek helyzetének és az alkalmazott oktatáspolitikának az elemzését *esettanulmányok* formájában dolgoztuk fel.

EREDMÉNYEK

1. Vizsgálataink során megállapítottuk, hogy napjainkra a Balkán fogalmának alakulása, területi lehatárolásának ügye újra aktuális kérdéssé vált a politikai élet és a tudományosság szintjén egyaránt. Számos kutató foglalkozik a témával Magyarországon is (HAJDÚ Z 2003, 2007. ÁBRAHÁM B. 2007, DUPCSIK Cs.2005, KOCSIS K. 2006, PAP N. 2010, M. CSÁSZÁR Zs.-PAP N. 2011). A problémakör fókuszban tartását indokolja, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi közvéleményben a huszadik század végi délszláv háborúk, etnikai tisztogatások illetve napjainkban a régió államainak az európai integrációba való törekvése miatt az érdeklődés újra a térség felé irányul. A Balkán térség lehatárolásával és meghatározásával kapcsolatban vizsgálatokat végeztünk.² Áttekintettük a különböző lehatárolási elméleteket, megállapítottuk, a leginkább vitatott északi határvonal körüli nézetkülönbségek mögött az rejlik, hogy senki sem szeretne a Balkánhoz³ tartozni, annak kevésbé jól csengő jelentéstartalma miatt M. CSÁSZÁR, Zs. – KOLUTÁ CZ, A.2008, M. CSÁSZÁR Zs.– PAP N. 2011). A fentiek azt érzékeltetik, hogy egy térséghez való tartozásban, térközösség-vállalásban az identifikációnak jelentős szerepe van.

2. Egy nemzetközi kutatási részvételben elvégzett Balkán-kép vizsgálat a magyar történelem- és földrajztankönyvek vonatkozásában (F. DÁRDAI, Á. – M. CSÁSZÁR, Zs. 2007), illetve annak folytatásaként a magyar fiatalok Balkán-képzetét feltáró kérdőíves felmérés (M. CSÁSZÁR, Zs. 2007) azt igazolta, hogy a magyar társadalom Balkánnal kapcsolatos nézetei, képzetei jórészt az oktatásban szerzett ismeretek birtokában alakulnak, formálódnak, s ezt egészítik ki a személyes tapasztalatok (utazás), illetve a média információi. A tankönyvelemzés és a kérdőíves vizsgálat alapján elvégzett kutatás eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar oktatási rendszer által közvetített Balkán-kép töredezett, nem koherens. Mind a történelem, mind a földrajz tantárgyakban szétszórtan, kevésbé tematikusan, sokféle ismeretet

²Tanszéki kollégáimmal, doktoranduszainkkal és a ROP tehetséggondozó programban részt vevőkkel együttesen egy nagyobb kutatás részeként

³Meg kell jegyezni, hogy a Balkánt a jelenlegi hazai és nemzetközi szakirodalom egy része nem egyszer Délkelet-Európával azonosítja, elsősorban azért, mert az elnevezésből hiányzik a Balkán megjelölés, amelynek a nyugati világban többnyire rossz melléköngéi vannak.

közvetítve jelenik meg. A különböző tanórákon elsajátítható tudásanyag nem épül egymásra, így elvész az összhang és nem jön létre szinergia, azaz a tanulmányok során nem áll össze egy komplex (természeti, társadalmi, gazdasági, politikai, vallási és kulturális szempontokat ötvöző) Balkán-kép. Míg a tankönyvekben a térséghez való viszonyulás inkább semleges, a diákok hozzáállása a kérdőíves felmérés szerint ambivalens. Egyszerre jellemzi őket az elfogadás (kellő távolságtartással) és a negatív attitűd. Vizsgálatainkból megállapítható, hogy a fiatalokban kialakult Balkán-kép a térséghez való viszonyon túl a nemzeti identitástudat egyfajta lakmuspapírként is szolgál, jelzi, hogy a magyar társadalom hova helyezi el önmagát az európai nemzetek sorában.

3. A szakirodalom újragondolása, statisztikai adatok elemzése, valamint terepi vizsgálataink alapján megállapítottuk, hogy a Nyugat-Balkánon a 20. század végén lezajlott háborúk, konfliktusok, a nemzetiségi és vallási ellentétek állandósulása miatt az etnikai helyzet kiegyensúlyozatlannak, problémákkal terheltnek tűnik. Ebből fakadóan a kisebbségi kérdés kitüntetett figyelemmel bír. A régió sajátos történelmi fejlődésének következménye a kevert etnikai térszerkezet. Az itt élő etnikumok jelenléte, arányainak alakulása történelmi folyamatok eredménye.

1. ábra: A Nyugat-Balkán országai

Szerk.: MÉREI A. 2011

A statisztikai adatok megbízhatatlansága miatt nehéz megmondani a kisebbségek pontos számát a Nyugat-Balkánon (1. táblázat)⁴, de a 2000 körüli censzusok alapján a 24 millió fős összlakosságnak kb. a 13 %-a.

⁴A táblázatban (1. táblázat) az *egyéb* kategóriába sorolták a romák egyes csoportjait, mint az askhaliakat, egyiptomiakat, a gorániakat, a torbesekeket, a pomákokat egyaránt.

1. táblázat: A Nyugat-Balkán országokban élő kisebbségek számbeli megoszlása a 2000 körüli népszámlálási adatok alapján

	Albánia (1998)	Bosznia- Hercegovina* 2001	Horvátország (2001)	Macedónia (2002)	Montenegró (2003)	Szerbia* (2002)	Koszovó* (2003)	Vajdaság (2002)
Teljes népesség	3339000	3364825	4437460	2022547	620145	7498001	2601257	2031992
Albán	3251000	-	15082	509083	31163	61647	2 382294	1695
Bolgár	-	-	331	-	-	20497	-	1658
Bosnyák muszlim	-	1626843	20755	17018	72809	136084	44147	4657
Roma	1000	-	9463	53879	2601	108193	39 406	29057
Görög	62000	-	-	-	-	-	-	-
Horvát	-	519478	3977171	-	6811	70602	738	76312
Magyar	-	-	16595	-	362	293299	-	290207
Macedón	5000	-	4270	1297981	819	25847	-	11785
Német	-	-	2902	-	118	3901	-	3154
Olasz	-	-	19636	-	127	-	-	-
Orosz, Ukrán, Ruszin	-	-	5220	-	240	21 259	-	21201
Román, Vlach,	10000	-	487	9695	-	74630 (40054 vlah)	-	30520
Szerb, Monte negrói	-	1 142 948	206557	35939	466083	6212838 (szerb) 69049	134 672	1357320
Szlovák, Cseh	-	-	15222	-	-	59 021	-	58285
Szlovén	-	-	13173	-	415	5104	-	2005
Török, Tatár, Gagauz	-	-	300	77959	-	-	-	-
Zsidó	-	-	576	-	-	-	-	-
Egyéb	10000	75 556	129720	20993	38597	375937 jugoszláv ebből 80 721	72900	159762

Forrás: Kocsis K. 2006: Délkelet-Európa etnikai földrajza, valamint Koszovó és BiH esetében becslült adatok alapján szerk. M. Császár Zs.

* Koszovóra vonatkozóan 2003-as becslést vettük figyelembe.

*Bosznia-Hercegovina esetében a 2001 évi becslést használtuk (ez utóbbiban csak az *egyéb* kategória szerepel).

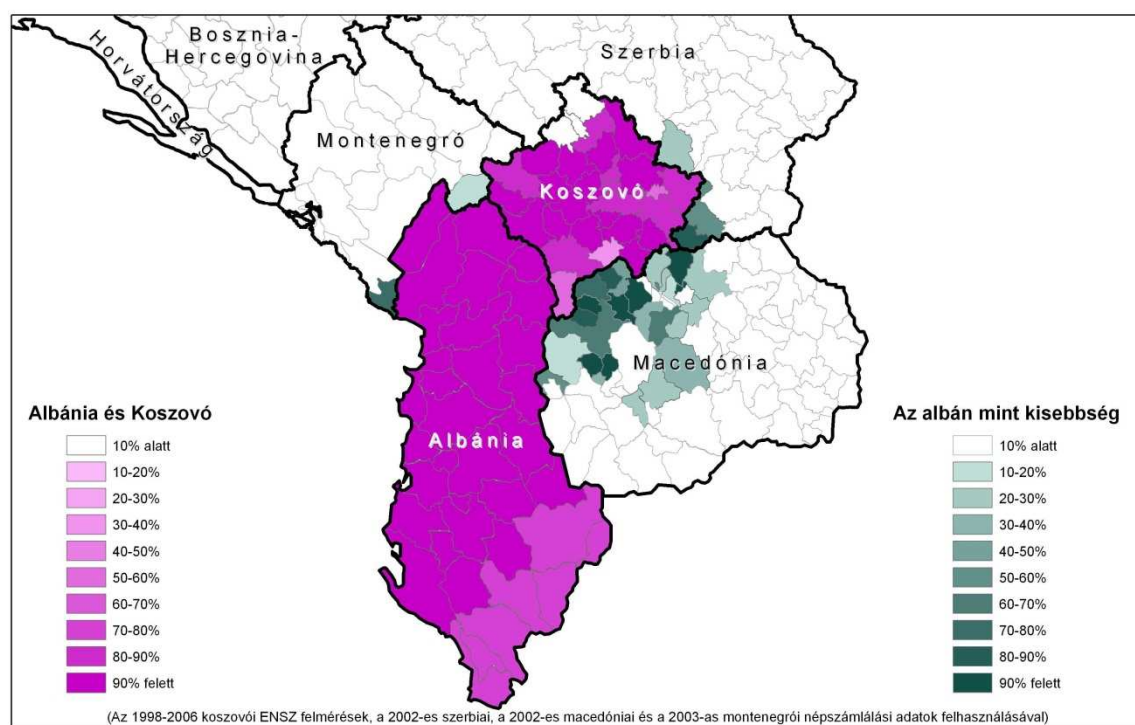
* Szerbia esetében a vajdasági adatok is szerepelnek, de külön is feltüntettük azokat.

4. Elemzéseket követően megállapításokat tettünk a legnagyobb népességszámú kisebbségek jellemzői kapcsán a kisebbségi oktatás és oktatáspolitikai szempontjából.⁵

4.1. Igazoltuk, hogy az *albánok*, mint a térség legnagyobb számú kisebbsége (a hivatalos adatok szerint 2000 körül nem államalkotó többségi etnikumként kb. 617 ezer fő élt a Nyugat-Balkánon), jelentős arányban vannak jelen Macedóniában, Montenegróban és Szerbiában, de a korábbi migrációs folyamatok révén relatíve nagyobb számban Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában is. Fontosnak véltük bizonyítani, hogy az albán-kérdés a Nyugat-Balkán legaktuálisabb problématerülete és a térség délszláv és görög politikai szereplői a Nagy-Albánia megszületésének potenciális veszélyére hívják fel a figyelmet. A félelmet a többségében muszlim vallást követő etnikum számbeli növekedése, érdekérvényesítő-képességének erősödése, valamint az új albán állam (Koszovó) létrejötte és az albán szállásterületek egymás mellettsége (2. ábra) kelti a fenti körökben.

2. ábra

Az albán etnikum fő szállásterülete a Nyugat-Balkánon

Szerk.: MÉREI A. 2012

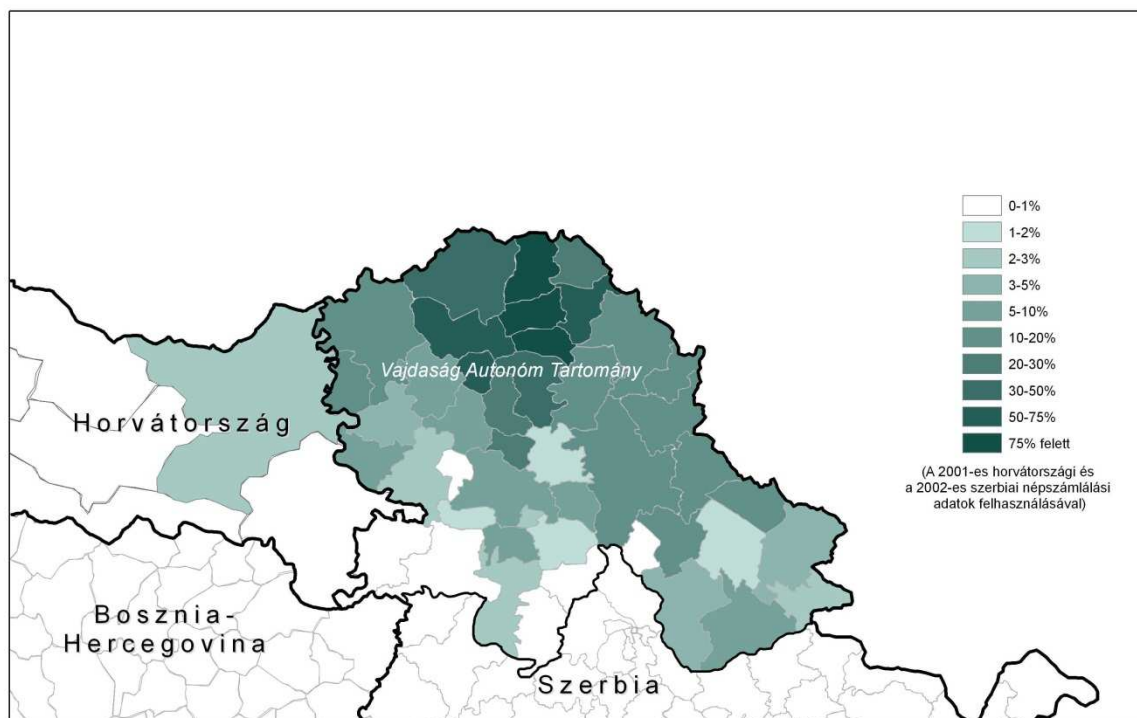
4.2. A Nyugat-Balkán térség másik nagyobb számú kisebbsége, a jelenleg 310 ezer lélekszámú magyarság (3. ábra) a mai Horvátország és Szerbia északi területén él. Kimutattuk, hogy a magyarság száma mindkét etnikai szállásterületén az utóbbi egy évszázadban jelentősen csökkent és ez az aktuális politikai-hatalmi viszonyokkal egyetemben

⁵ A vizsgálatba a térség azon legnagyobb lélekszámban jelen lévő kisebbségeit – az albánok, a magyarok, a bosnyákok és a szerbek – vontuk be, akik egyrészt rendelkeznek anyaországgal, másrészt a Nyugat-Balkán egyetlen államában sem tekinthetők államalkotó kisebbségnek.⁵ A romák helyzetének elemzése egy önálló kutatási témát érdemel, így munkánk folytatásaként szándékozunk velük foglalkozni.

hozzájárul relatíve gyenge érdekérvényesítő képességükhöz. Bemutattuk, hogy ahorvátországi magyarok arányának változása következtében egy-egy közigazgatási területen belül az általuk lakott település jelentős része szórvánnyá vált, egyedül a Drávaszög falvaiban élnek még nagyobb arányban. A vajdasági magyarság a tömbterületeken pl. Zentán, Adán, Magyarakanizsán, Bácska északkeleti részén még abszolút többséget képvisel, de az etnikai tömb peremén a migráció miatt a magyarok vesztesége már nagyobb méretű. Igazoltuk, hogy a huszadik század vége óta tetten érhető a szórványból a tömbmagyar területek felé történő vándorlás, a városokba való beköltözés és ez a nagyobb tanulólétszám miatt növeli az anyanyelvi oktatás esélyeit.

3. ábra

A magyar etnikum fő szállásterülete a Nyugat-Balkánon

Szerk.:MÉREI A. 2012

4.3. Rámutatunk, hogy a 270 ezer fős muszlim bosnyákok döntő többsége a Szandzsákban (Szerbia és Montenegró) él igen nehéz körülmények között. A gazdaságilag hátrányos helyzetű térségben kiemelkedően magasak a munkanélküliségi mutatók (a becslések szerint 30% körüli), s ez hozzájárul a vallási fundamentalizmus, a vahhabizmus terjedéséhez, amelynek a fiatalok könnyen áldoztatá válnak. Rámutattunk, hogy a szandzsáki bosnyákok körében az autonómia-törekvések már a boszniai háború idején megfogalmazódtak, de a bosnyák közösségen belüli politikai megosztottság is gyengíti ennek elérését.

4.4. A térségben élő negyedik legnagyobb számú szerb kisebbség helyzetének vizsgálata során megállapítottuk, hogy a kisebbség által lakott térségek közül jelenleg a Koszovóban élők helyzete igen komoly feszültségekkel terhelt. Az albánok vonakodnak attól, hogy elismerjék a kisebbség jogait, a szerb közösség pedig nem fogadja el a koszovói intézmények jogosultságát, ezért mindennapiak a konfliktusok.

5. A nagyobb lélekszámú kisebbségek demográfiai helyzetének vizsgálata során megállapítottuk, hogy a térségben két ellentétes folyamatnak vagyunk tanúi.

5.1. Igazoltuk, hogy az egyik a népességszám növekedése, amely mögött a még mindig magasabb szaporodási ráta áll, de nem elhanyagolható tényező a várható élettartam emelkedése miatt a halálozások számának csökkenése sem. A magasabb fertilitási mutató összekapcsolható az albánok demográfiai sajátosságaival (pl. Koszovóban 1961 és 1981 között szinte megduplázódott lélekszámuk, Macedóniában pedig az 1950-es éveket kivéve folyamatos növekedést mutat). Igazoltuk, hogy a magas születésszám Albánia északi részén, Montenegróban és Dél-Szerbiában is jellemző az albán etnikumra, és ez a tényező viszonylag rövid idő alatt alapjaiban változtatja meg az egész térség etnikai struktúráját, továbbá összefügg a Nagy-Albánia kérdéskörrel.

5.2. A másik végletet a legnagyobb mértékben fogyó és egyben öregedő korstruktúrájú kisebbségi csoportok, közülük is az egyik legrosszabb mutatókkal rendelkező magyarság jelenti.

2. táblázat: Vajdasági magyarság a népszámlálások tükrében

Évszám	Össznépesség	Magyarság	%-os arány
1910	1 515 983	425 952	28,1
1921	1 535 794	533 466	24,2
1941	1 662 862	473 241	28,5
1971	1 952 533	423 866	21,7
1981	2 034 772	385 356	18,9
1991	2 013 889	339 491	16,9
2001	2 031 992	290 207	14,3

Forrás: Kocsis K.: A Kárpát-medence etnikai térképsorozatának (1997–2005) népszámlálási adatai alapján

Megállapítottuk, hogy a fertilitási mutatók romlása mellett a vajdasági magyarok számát ért veszteségeket befolyásolta/befolyásolja a szórványban élők kétnyelvűsége, asszimilációja, ami a vegyes házasságok számának növekedésével magyarítható. Napjainkban pedig a Magyarországra, vagy Nyugatra irányuló kitelepülés is jelentősen hozzájárul a lélekszámban megmutatkozó fogyáshoz. A fiatalok nagy része középiskolai, majd felsőfokú tanulmányait Magyarországon folytatja, többségük diplomaszerezés után sem tér vissza szülőföldjére. A fiatalok kivándorlása hozzájárul a gyermekszám csökkenéséhez (az elvándorló a 20 és 39 év közötti korosztály). Ez az otthonmaradt magyar kisebbség elöregedéséhez, majd kihalásához vezethet.

6. A törvényi szabályozások, jogi dokumentumok áttekintését követően megállapítottuk, hogy a kisebbségi jogok közül az oktatásra vonatkozók különös jelentőséggel bírnak, maga a kisebbségi oktatás a kisebbségvédelem alfája és ómegája, az identitástudat, az anyanyelv, a nemzetiségi kultúra megőrzésének, az asszimiláció elkerülésének színtere. A legfontosabb alapelveket a kisebbségi oktatásra vonatkozóan a Koppenhágai Kritériumok, a Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Európai Keretegyezménye, az EBESZ nemzeti kisebbségek oktatási jogaira vonatkozó Hágai Ajánlása tartalmazza. Sajnálatos módon azonban hiányzik egy olyan átfogó és kötelező minimumrendszer, mely a gyakorlati problémák megoldása tekintetében egy európai összefogás kiindulópontja lehetne, vagyis nem sikerült egységes elvárásokat, illetve azok minimumát megfogalmazni a kisebbségi problémákkal terhelt országok számára. Így fordulhat elő, hogy egyes csatlakozni szándékozó országoknál nem egyeztettek/egyeztetnek a kisebbségi vezetőkkel, képviselőkkel. Megállapítottuk, hogy a nyugat-balkáni országok többségében az alkotmányban, vagy a kisebbségekről szóló törvényben rögzítették a kisebbségek alapvető jogait. Azt már a mindennapi gyakorlat mutatja meg, hogy mennyire sikerül ezeket a jogi passzusokat betartani, a többségi társadalom támogatásával biztosítani.

7. A hazai szakirodalomban először tártuk fel a kisebbségi oktatás területi sajátosságait a Nyugat-Balkán országaiban. Megállapítottuk, hogy a sok kis nemzetiséggel tarkított térség államaiban élők minden napjait áthatja az etnicitás és az államiság sajátos összekapcsolódása, amely meghatározza a politikai életet és átszövi az oktatáspolitikát is. A másik etnikummal szemben évtizedes, vagy évszázados sérelmek törnek a mai napig a felszínre, s ez a kisebbségi igények megtagadásában, vagy akár a kisebbségek részéről létszámukhoz/arányukhoz képest túlzó követelésekben manifesztálódik. Az igen leszűkített nemzetközi jogok érvényesítését nehezíti a többségi társadalom etnocentrizmusa. Terepi vizsgálatok alapján elkészített esettanulmányainkban elemeztük a kisebbségek helyzetét, a kisebbségi oktatási gyakorlatot, és értékeltük az alkalmazott oktatáspolitikát.

7.1. *A Horvátországban* élő 21 kisebbség 2000 után számos kisebbségvédelmi törvényben kapott garanciát jogai gyakorlására, és az óvodától a középiskoláig lehetővé vált az anyanyelven folyó képzés. Egy viszonylag jól működő rendszere alakult ki a nemzetiségi oktatásnak, amely három szinten és változatban működik:

„A” modell szerint a teljes oktatás a kisebbség nyelvén történik, de emellett kötelező a horvát nyelv és irodalom tantárgy oktatása is. „B” modell szerint a természettudományos tárgyak horvátul, míg a társadalomtudományhoz kapcsolódók a kisebbség nyelvén zajlik, emellett horvát nyelv és irodalom tantárgy oktatása kötelező. „C” modell szerint a teljes oktatás horvát nyelven történik, de heti 2–5 órában az adott kisebbség nyelvén kisebbségi kultúra megismertetése, anyanyelvápolás zajlik. Speciális tanulási formákat (szemináriumok, nyári iskola, téli iskola, levelező kurzusok) szerveznek azoknak a kisebbségi tanulóknak, akik számára nem tudnak *A, B vagy C modellű* osztályokat működtetni. Az adott kisebbség települési arányától, illetve az iskola vonzáskörzetében élő kisebbségek számától és a szülők igényeitől függ, hogy az adott intézményben melyik modellt alkalmazzák.

Felméréseink alapján megállapítottuk, hogy az „A” modellt a nagyobb lélekszámú kisebbségek, az olasz, szerb, magyar és cseh használják az iskola előtti nevelési programokban, valamint az általános és középiskolai oktatásban. Szóltunk a mindhárom modellt alkalmazó szerb kisebbségi oktatási lehetőségeiről. Részletesen elemeztük a magyarság oktatási programjait, s megállapítottuk, hogy a többségében Eszék-Baranya és Vukovár-Szerémség megyékben élő magyarok számára mindhárom modell a rendelkezésre áll a tanulói létszámoknak megfelelően. Megállapítottuk, hogy a kisebbségi tanulók főleg horvát nyelven folyó felsőoktatási intézményekben tanulnak tovább, de lehetőség van olasz szakos tanárképzésre a Rijekai Egyetemen, szerbre a Zágrábi Egyetemen, illetve magyar nyelvű oktatásra az Eszéki Egyetemen, valamint a Zágrábi Egyetemen a Hungarológiai képzésben.

7.2. *Bosznia-Hercegovina* kapcsán törvények, dokumentumok elemzéséből látható, hogysen az állam, sem a két entitás alkotmányában nem szerepel a „kisebbség” fogalma. A jogi és a politikai retorikában is az „egyéb” megjelölést használják. Ez a volt Jugoszláviától örökölt statisztikai kategória a gyakorlatban minden olyan népelemet magába foglal, amely már évszázadok óta BiH területén él (vagyis a klasszikus kisebbségeket). Az ország alkotmányos, illetve jogi keretei és oktatási rendszerének megosztottsága szempontjából a „nemzeti kisebbségek” két kategóriájáról beszélhetünk. Az államalkotó nemzet azon tagjai számára, akik egy bizonyos országrészben számbeli kisebbségben vannak, az egyik alkotmányos lehetőség az oktatáshoz való jog. A kisebbségben lévő etnikumokhoz tartozó tanulók főként a „Két iskola egy fedél alatt” elnevezésű szegregált intézményekbe járnak, ahol párhuzamos programok szerint tanulnak és fizikailag is el vannak különítve egymástól. A másik kategória, a klasszikus értelemben vett kisebbségek (17 kisebbség) számára a 2003-ban életbe lépett nemzeti kisebbségi jogokat védő törvény szavatolja többek között az oktatási

jogokat. De a kisebbségek kicsi létszáma és a földrajzi koncentráció hiánya még tovább nehezíti a helyzetüket és jogaik jelentős része papíron marad.

Megállapítottuk, hogy a közoktatás mindennapjaiban is tetten érhető a boszniai társadalom etnikai elkülönülése, de az erőszak is megjelenik a mindennapokban. Az országban található három (bosnyák, horvát, szerb) tanterv és az etnikailag bántó tartalmú tankönyvek használatával az iskolák azt a véleményt legitimizálják, mely szerint a bosznia-hercegovinai társadalom nyelvi, történelmi és kulturális alapon történő megosztottsága kívánatos. A felsőoktatás sem tompítja, hanem legtöbb esetben erősíti az etnikai elkülönülést.

7.3. *Szerbiában* 2000 óta széles jogkört biztosítanak a kisebbségek számára, az anyanyelvi oktatástól egészen a középiskolai képzésig. Megállapítottuk, hogy a változások nagy része egyelőre megmarad a jogalkotás szintjén, az alkalmazás lassú, a gyakorlatban kevésbé érvényesülnek a kisebbségi jogok. A kisebbségi oktatás megszervezése az egyes tartományok közigazgatásának feladata és jogköre, bevezetésének feltétele legalább 15 beíratott, kisebbséghez tartozó elsős diák. A kisebbségi nyelven folyó oktatás tekintetében három különböző gyakorlat alakult ki a kisebbségi közösségtől és a földrajzi megoszlástól függően. Az albán, magyar, horvát, szlovák, román és rutén kisebbségek esetében, ahol nagyobb létszámban van jelen az adott kisebbség, teljes tantervek állnak rendelkezésre anyanyelven. Van, ahol a kétnyelvű oktatás biztosított létszámtól függően, pl. Dimitrovgradban és Bosilevgradban a bolgár kisebbség számára. Végül a harmadik változat szerint a legtöbb kis létszámú, illetve azon egyébként nagyobb lélekszámú kisebbségek számára, akik az adott településen nem érik el a minimumlétszámot, szerb nyelven történik az oktatás, de a kisebbségek fakultatív tantárgyként vehetnek fel anyanyelvükkel és kultúrájukkal foglalkozó tantárgyakat.

Az interjúk alapján megállapítottuk, hogy a hatályos kisebbségi oktatási törvényeket általánosságban betartják, de nehézséget jelent a tanári kapacitás hiánya a középfokú képzésben, valamint a tankönyvellátás körüli problémák, és a tankönyvek kisebbségi nyelvre fordítása. Gond van a kisebbségi felsőoktatással is, a legtöbb helyen a kisebbségi nyelvet beszélő pedagógusok képzésére nincs lehetőség, az albánok esetében a felsőoktatási kínálat nem biztosított, ugyanakkor a másik ország egyetemén szerzett diplomát nem fogadják el.

Részletesen vizsgáltuk a magyarság oktatási helyzetét. Az iskolahálózat térbeli megoszlását tekintve megállapítható, hogy a magyar kisebbség területi megoszlását követi, ahol a tömbmagyarság él ott a teljes vertikumban biztosított a közoktatás, míg a szórványban csak egyes elemei vagy típusai. A statisztikai adatok szerint a magyar diákok nagyobb arányban (6%-kal) végzik el az általános iskolát, mint a szerbek, magyar nyelven tanul a diákok közel 80%-a. Ugyanakkor a középiskolai továbbtanulásba már kevesebben kapcsolódnak be. A felsőoktatásban még kevesebb a magyar fiatal az anyanyelvű képzés elégtelen volta és az ezzel is összefüggő nagyfokú elvándorlás következtében. A továbbtanulók száma jóval a demográfiai elvárt 14,28% alatt van (az egyetemen tanulók 6%-a, a főiskolások 11%-a magyar), és mindössze a hallgatók egyharmada tanul az anyanyelvén a szabadkai, az újvidéki felsőoktatási intézményekben és a magyarországiak kihelyezett tagozatain. Az érettségizők jelentős része Magyarországot választja továbbtanulása színhelyéül, többségük a végzést követően Magyarországon marad, esetleg külföldön vállal munkát.

7.4. *Macedóniában* a legutolsó hivatalos népszámlálás szerint az ország lakosságának 64,18%-a macedón nemzetiségű, a legnagyobb kisebbség az albán, amely a népesség 25,17%-át alkotja, a többi nemzeti kisebbség – török, roma, szerb, bosnyák, vlach és egyéb kisebbségek – aránya 10,65%-ot tesz ki. Míg az albán etnikum területileg koncentrált, a kisebbségek közül egyedül a szerbek, bosnyákok és a vlachok esetében látszik hasonlónak. Az albánok az 1990-es évektől kezdve egyre jelentősebb követelésekkel – kulturális, majd területi autonómia – álltak a többségi társadalmat képviselő államhatalom felé, s ez komoly

konfliktushoz, fegyveres harchoz is vezetett. A megállapodást rögzítő Ohridi Keretegyezmény (2001) adja a keretét a két fél együttélésének, így a kisebbségi jogok gyakorlásának is. A kisebbségi oktatási gyakorlat politikai eszközzé válásának lehetünk tanúi Macedóniában az albán kisebbség vonatkozásában. Anyanyelven kell szolgáltatni az oktatást az elemi, a középfokú, és az egyetemi szinten, ha a kisebbség százalékaránya a teljes lakosságból eléri a húszat. Macedóniában az anyanyelvi oktatás az albán mellett a török és a szerb kisebbség számára biztosított. Bár a legtöbb intézkedés a kisebbségekre irányul, az albánok ezekből aránytalanul többet profitáltak, míg a kisebb létszámú etnikumok gyakran lemaradnak, nem egyszer azokat egyenlőtlenül kezelik. A kisebbségi nyelv mellett az államnyelvet is oktatni kell, ez az albán iskolákban nem jelent heti három óránál több foglalkozást a macedón nyelvvel, amely viszont igen kevés a többségi állam hivatali életében való eligazodáshoz. Mindennapi tapasztalat az – főleg a rurális térségekben gyakori –, hogy csak albán anyanyelvű tanárt tudnak alkalmazni, így ezeken a helyeken valójában csak papíron létezik macedón nyelvóra. A középiskolai képzésben az alapfokú oktatásban résztvevőknél kevesebben vesznek részt az albánok. A kulturális, vallási, életmódbeli különbségek mellett az iskolázottsági szintben mutatkozó eltérések is tovább erősítik a macedón és az albán etnikum közötti ellentéteket. Az albánok ún. rejtett tanterv alapján tanulják a nemzeti identitástudat őrzését segítő tantárgyakat. Mindkét iskolafokozatban egyre erősebben és világosabban látszik az etnikumok közötti elkülönülés. Hasonló folyamat érhető tetten az albán nyelvű felsőoktatásban is. Tetovóban jelenleg két felsőfokú intézményben lehet albánul tanulni, a macedóniai albánok által létrehozott, később legalizált Tetovói Egyetemen és az alternatívaként elindított nemzetközi támogatású Délkelet-Európai Egyetemen. Emellett albán nyelvű tanárképzés működik a Skopjei Egyetemen.

7.5. *Koszovó* napjainkra etnikailag nagyrészt homogén albán területté változott, kb. 10%-t teszi ki a kisebbségek aránya. Jelenleg két párhuzamos oktatási rendszer működik: a domináns rendszert a koszovói önkormányzat intézményei működtetik és az albánok, illetve egyes kisebbségek használják, míg a szerbek és egyéb más kisebbségek a szerb kormány által korábban alapított intézményekbe járnak. A Koszovói Keretalkotmány és a Koszovói Nyelvhasználati Törvény garantálja, hogy a kisebbségek saját nyelvükön tanulhassanak, ezt be is tartják a török, bosnyák és a roma-ashkali-egyiptomi közösségek esetében. A kisebbségek tanulói számára a minisztérium által kiadott tantervek állnak rendelkezésre albán, bosnyák és török nyelven. Az ashkali és egyiptomi közösségek anyanyelve albán, így albán nyelvű iskolákba járnak. A szerb és goráni közösségek tanulói, akik szerb iskolákat látogatnak, a szerb kormány által kiadott tantervet követik. A problémák sorát növeli az a tény, hogy az iskolák nehezen találhatnak képzett tanárokat. A párhuzamos oktatási rendszer kiterjed a felsőoktatásra is, a Pristinai Egyetem csak albán nyelven kínál előadásokat, ezért a szerbek számára az általuk lakott településeken kínálnak felsőfokú képzést, így a mitrovicai egyetemen, illetve annak kihelyezett karain.

7.6. *Montenegró* lakosságának 42,2%-a montenegrói, 32%-a szerb. Az albánok, muzulmánok és bosnyákok a lakosság közel negyedét jelentik. Az albán kisebbség a térségben szokatlan módon lojális a szláv többségi államhoz. A bosnyákok és a magukat muzulmánok nevezők a Szandzsákban,⁶ az 1%-ot kitevő horvátok pedig a Kotori-öböl környékén élnek. Montenegró hivatalos nyelve a montenegrói, de a hivatali életben használható a szerb, a bosnyák, az albán és a horvát is, az oktatásban azonban nem sikerült minden tekintetben megvalósítani a kisebbségek igényeit. A minisztérium csak az albán nyelvre fókuszál és kevésbé a figyelt a többi kisebbségi nyelvre. Ezt azzal magyarázza, hogy a többi kisebbség nyelve (szerb,

⁶A Szerbia és Montenegró között elhelyezkedő döntően bosnyákok lakta vidék.

bosnyák, muzulmán, horvát) azonos a többség nyelvével. A kisebbségek közül az albánoknak biztosított a felsőoktatás, a Montenegró Egyetemen, Podgoricában működik albán nyelvű tanárképzés.

7.7. *Albániában* a jogalkotás 3 nemzeti (görög, macedón és montenegrói), valamint két nyelvi kisebbséget (aroman-vlach és roma) ismer el, számukra húsz kisebbségi tanuló esetében biztosítják az oktatási lehetőségeket. Az általános iskolai oktatás alsóbb szintjein az etnikai kisebbségekhez tartozó gyerekek a tanterv kb. 90%-át anyanyelvükön és 10%-át albán nyelven tanulják. A felsőbb osztályokban ez az arány 60%/40%-ra változik. Lehetőség van olyan nem állami fenntartású iskolák létrehozására, ahol az oktatás kisebbségi nyelveken folyik. Leginkább a görögök számára biztosított oktatási formák közismertek (kilenc óvoda, ugyanennyi alsótagozatos iskola, tizenhét általános iskola és 3 középiskola működik a körzetekben). Görög nyelvű tanszék működik a Gjirokasztrai, illetve a Tiranai Egyetemen.

8. A kisebbségi oktatás térségbeli jellemzőire vonatkozó konklúziók:

8.1. Kutatásaink azt igazolták, hogy a Nyugat-Balkánon élő kisebbségek helyzete és oktatási lehetősége igen végletes, még a 21. század második évtizedében is igen sok problémával terhelt. Megállapítható, hogy napjainkra mindegyik térségbeli ország törvényileg elkötelezte magát a kisebbségek jogainak biztosítására. Folyamatosan bevezették az európai normáknak megfelelő kisebbségvédelmi előírásokat, megteremtették a törvényi lehetőséget a kisebbségi oktatásra. A kisebbségi oktatás a kisebbségi politizálás színtere, ahogy a nemzeti identitás megőrzésének és az autonómiatörekvéseknek is fontos helyszíne a kisebbségi iskola, ezért fokozott figyelmet kap mind a kisebbség vezetői, mind a többségi állami politika részéről.

8.2. Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy jelenlegi formájában a nyugat-balkáni országok többségében a kisebbségi oktatáspolitikai nem járul hozzá az etnikai feszültségek tompításához. Ugyan a törvények, rendeletek deklarálják a kisebbségi jogokat, de nem minden államban és mindegyik kisebbség esetében sikerül csökkenteni a hátrányokat és erősíteni a kisebbségek integrációját. Van rá példa, hogy a törvényeket nem tartják be politikai akarat hiánya miatt, vagy időnként azt sajátosan értelmezik. Tudunk olyan államról (Bosznia-Hercegovina), ahol a nemzeti kisebbségek védelme csak papíron garantált. Ezzel ellentétben a Macedóniában élő albánok a többségi társadalommal azonos jogosítványokat szereztek az élet minden területén. Van példa arra is, Szerbia esetében, hogy országon belül is komoly eltérések tapasztalhatók a kisebbségek közötti tényleges jogérvényesítésben. Az autochton és a migráns kisebbségek megítélése és jogvédelme között az országok többségében is jelentős a differencia.

8.3. Kutatásaink igazolták, hogy szoros kapcsolat áll fent a többségi nemzet–kisebbségek között kialakított viszony és a kínált kisebbségi oktatási lehetőségek között. Különösebb odafigyelés tapasztalható azon országokban, ahol a múlt politikai konfliktusain túl szeretnének lépni, például Horvátország a szerb kisebbség számára biztosította az oktatási jogosítványokat. Hasonlóan nagyfokú tolerancia érhető tetten, ahol a kisebbség igen magas létszámarányt képvisel és jelentős sikereket ért el a jogérvényesítés területén, így Macedóniában az albánokkal kapcsolatosan. Ugyanakkor a belső etnikai feszültségek, vagy a demokratikus átalakulás gyengesége miatt az államhatalom még csak papíron biztosít kedvező oktatási feltételeket egyes kisebbségi csoportoknak Szerbiában, Montenegróban, Koszovóban. A teljes etnikai elkülönülés és a másikkal szembeni diszkrimináció hatja át a mindennapokat és az oktatási életet Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban.

8.4. A kisebbségi oktatás területi képe szoros korrelációt mutat a kisebbségek földrajzi elhelyezkedésével.⁷ A kisebbségi oktatás színterei többségében egybeesnek a kisebbségek által lakott térrel. Elsősorban a tömbben élő nemzetiségeknek kedvezőbbek a létszámfeltételek figyelembe vétele miatt az oktatási lehetőségei.

8.5. A kisebbségi oktatás tekintetében felmerülő problémák közé tartozik a képzett kétnyelvű tanárok hiánya. A kisebbségi felsőoktatás kiépítése ebből fakadóan elengedhetetlen feltétel, de a nemzetközi normák szerint annak nem csak a tanárképzésre kell fókuszálnia. A nagyobb létszámú kisebbségek esetében biztosított a tanárképzés a térségben, de a többiek vonatkozásában ennek hiánya érhető tetten szinte mindegyik államban.

8.6. Megállapítjuk, hogy bár a tankönyvek és tantervek többé már nem szítanak gyűlöletet, de a kisebbségek történetét, kultúráját mellőzik, vagy semmibe veszik. Az egyszerű tükröfordításban készült taneszközök a többségi társadalom nemzeti szemléletét tükrözik, s ez számos esetben komoly konfliktus forrása lehet a két fél között. Az anyaországból importált könyvek pedig nem a kisebbségek speciális szükségleteinek megfelelően készülnek, mivel ritkán tesznek említést az adott kisebbségről és arról az országról, amelyben élnek. Mindkét tankönyv-alkalmazási modellből hiányzik a többség és a kisebbségek egymásra való utalása.

8.7. A balkáni kisebbségek számos csoportja a gazdaságilag elmaradott határmenti területeken, vagy a más okokból fejletlen régiókban él munkalehetőségek hiányában, alulképzetten. Alacsony iskolázottságuk abból is fakad, hogy a közép-, illetve felsőoktatásba az államnyelvismeret nélkül nem tudnak bekapcsolódni, a kisebbség nyelvén való továbbtanulásra nincs lehetőségük a környezetükben. A vallási fundamentalizmus iránt nagyobb fogékonyságot mutatnak a fejletlen régiókban élő képzetlen, munkanélküli kisebbségi fiatalok (pl. a Szandzsákban). Az egyik megoldási lehetőségnek a térségfejlesztéssel összekapcsolt oktatásfejlesztés kínálkozik, amelyben a kisebbségi oktatás kétnyelvű változatát vezetik be.

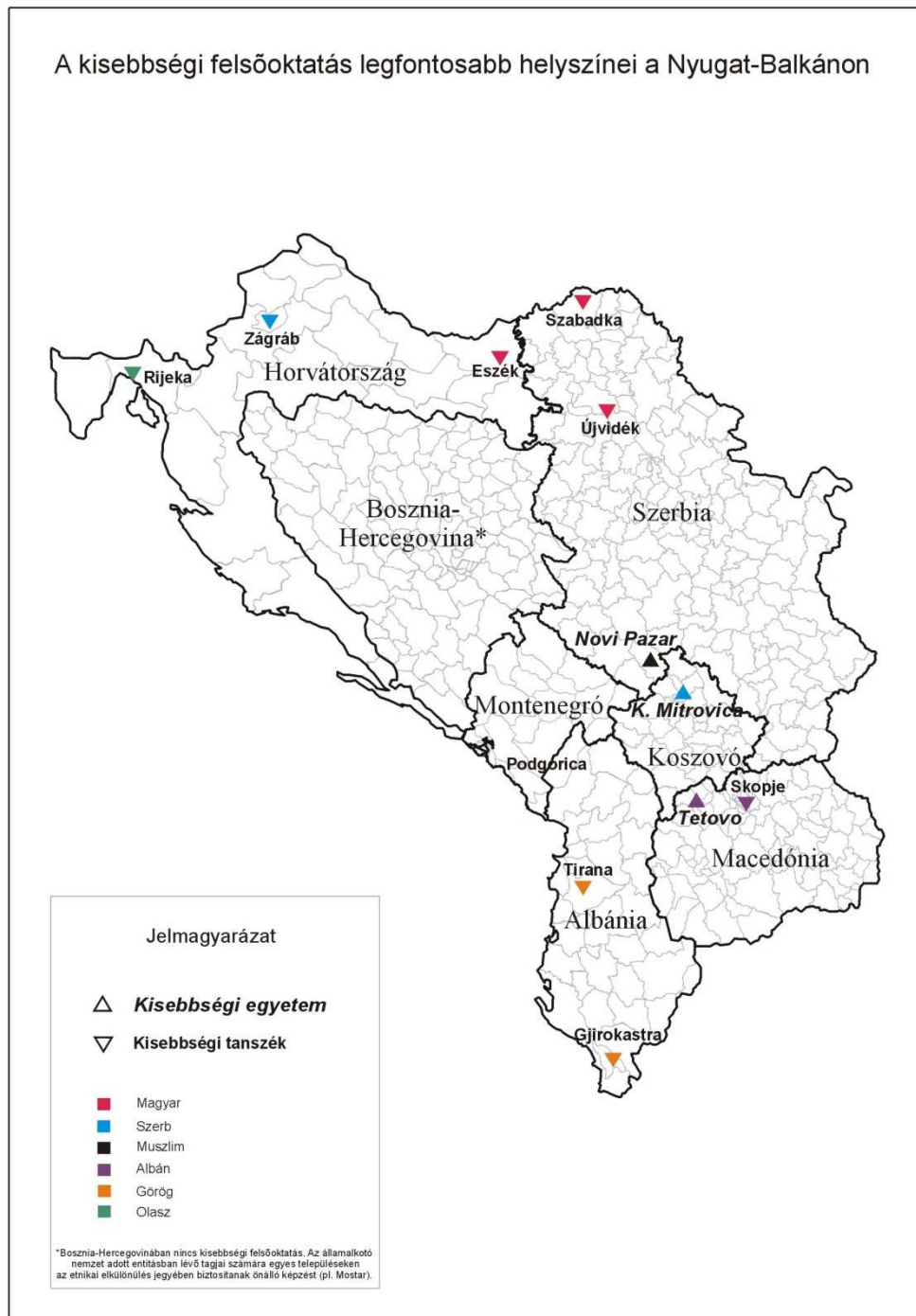
8.8. Súlyos gondként nehezedik a térségre, hogy az állam miként oldja meg a kisebbségek integrációját. A gyakorlat azt mutatja, hogy a szülők maguk kezdeményezik az elkülönülést azzal, hogy ragaszkodnak a tisztán kisebbségi diákokból álló osztályokhoz, a homogén nyelvi, kulturális környezethez kisebbségi származású tanárokkal.

8.9. Az integrációhoz vezető egyik eljárásnak a kétnyelvű oktatás tűnik, amellyel elvileg biztosítható a többségi társadalom életében való részvétel, a munkavállalás, a hivatali ügyintézés, stb. Sajnálatos módon a megvalósítás nehézségbe ütközik, például a kétnyelvű tanárok hiánya miatt. Szakértők szerint az a megoldás tűnik a legalkalmasabbnak, ahol a tanulók az alapfokú képzéstől kezdve mindegyik iskolafokon idegen nyelvként megfelelő óraszámban tanulják az államnyelvet. Néhol azonban olyan alacsony szintű az államnyelv oktatása, például Macedónia albán lakta területein, hogy ezzel az etnikai elkülönülést, a szeparálódást segítik elő. A nyugati országokban alkalmazott multikulturális oktatás – ahol egymás történelmét, kultúráját is megismerik a diákok – az itteni nevelésben az etnikai átpolitizáltság miatt nem lehetséges.

⁷ Az országok eltérő közigazgatási beosztása, az oktatási statisztikai adatokban mutatkozó differenciák miatt térbeli ábrázolásukat nem kíséreltük meg.

8.10. A kisebbségi létben élők identitásának megőrzésében, a kultúra szervezésében, az anyanyelv-ápolásban nagy szerepe van a tanárok mellett az értelmiségieknek. Megtartásukban, asszimilációjuk vagy elvándorlásuk megakadályozásában nagy szerep hárul a kisebbségi felsőoktatási intézményekre, kisebbségi karokra, tanszékekre. Vizsgálatunk alapján kijelenthetjük, hogy minél nagyobb az adott területen a kisebbség számaránya és ebből fakadóan az érdekérvényesítő képessége, annál szélesebb lehetőségekkel rendelkeznek a felsőoktatási tanulmányok területén (4. ábra).

4. ábra

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANASTASAKIS, O. 2000: A balkáni régió európai integrációja.– Pro Minoritate, Ősz-Tél, pp. 44–54.
- ÁBRAHÁM B. 2007:A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. – Regio 18 (2007) 2. pp. 47-78.
- BAĆEVIĆ, J. 210: Higher education and human capital development in Kososvo. Some issues for consideration. – Der Donauarum.1. pp.11-24.
- BIEBER,F. 2003: Internationale Minderheitenpolitik im westlichen Balkan. = SÜDOSTEUROPA MITTEILUNGEN. 6. H. 33–43.
- BÖSZÖRMÉNYI J. (szerk.) 2004: Az ENSZ Kisebbségi kézikönyve, Európai Összehasonlító *Kisebbségkutatások* Közalapítvány 190p.
- CSÜLLÖG G. 2007: Az európai vándorlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára (10–17.század). In: (REMÉNYI P.– SZEBÉNYI A. szerk) Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: A nagy terek politikai földrajza pp. 334–343.
- DUPCSIK Cs. 2005: A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században. Teleki László Alapítvány, Budapest, pp. 294.
- F. DÁRDAI, Á. – M. CSÁSZÁR, Zs. 2007: Das Balkan-Bild in ungarischen Geographie und Geschichtsschulbüchern. – In: Helmedach, A. (Hrsg.): Nur ein Pulverfaß? Südeuropa im europäischem Geschichtsschulbuch. (Studien zur internationalen Schulbuchforschung. Schriftenreihe des Georg Eckert Instituts Bd. 118.) Verlag Hantsche Buchhandlung. Hannover, pp. 199-219.
- GULYÁS L.2005: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. hazai Térségfejlesztő Rt. 233.p.
- GULYÁS L. 2007: Történeti áttekintés. In: Nagy I. (szerk.) A Kárpát-medence régiói 7. Vajdaság. – Dialog Campus. Pécs, p. 81.
- GULYÁS L. 2008: Nyolc év a Koszovó konfliktus történetéből (1999.június 10-től 2007. december 31-ig). Mediterrán és Balkán fórum II. évfolyam 3. szám pp. 8–17.
- HAJDÚ Z. 2002: A Balkán politikai földrajza. In: PAP N. – TÓTH J. (szerk.): *Európa politikai földrajza*. – Alexandra Kiadó, Pécs, pp. 185–225.
- HAJDÚ Z. 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig. Balkán Füzetek No. 1. Pécs, 71. p.
- HAJDÚ Z. 2007: A Balkán-félszigettől a „Balkánig”. Mediterrán és Balkán Fórum I/1. pp. 10–14.
- HÁRY Sz. 2008: Macedónia népességföldrajzának főbb jellemzői. Balkán Füzetek No.6. pp. 41-51 Pécs.
- HOLLÓSI G. 2004:A kisebbségek oktatása az európai jogban. http://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/hollosi_gabor-kisebbssegek_oktatasa%5Bjogi_forum%5D.pdf. Letöltés ideje 2008. február.6.
- HÓVÁRI J. 2010: Az európai perspektívák vonzásában és a hagyományok szorításában: A volt jugoszláv térség, valamint Délkelet-Európa és a Nyugat-Balkán a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1991-2010). In: A Nyugat-Balkán MK–KMBTK Budapest pp.38-52.
- JELAVICH, B. 1996: A Balkán története I-II. Budapest Osiris Kiadó-2000.
- KOCSIS K. 2005: Délkelet-Európa térképekben [South Eastern Europe in Maps], Kossuth Kiadó - MTA FKI, Budapest, 2005, 98.p.
- KOCSIS K. 2006: Changing ethnic-religious patterns in South Eastern Europe during the 20th century. In: Henkel R (szerk.) South Eastern European countries on their way to Europe: geographical aspects. Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde, 2006. pp. 7–22.

- KOCSIS K. 2006: Délkelet-Európa etnikai földrajza. <http://www.uni-miskolc.hu/~foldrajz/Hallgato/Segedlet/DK-Europaetnikaifoldrajza.doc> - letöltés ideje: 2010. október 20.
- LASTYÁK I. 1994: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. – Régió – Kisebbség, politika, társadalom 5. évf. 4. szám
- MAZOWER, M: 2004: A Balkán. Európa. Budapest, pp.233.
- M. CSÁSZÁR ZS. 2007: A magyar oktatás Balkán képe. – In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart – PTE KMBTK, Pécs, pp. 189-200.
- M. CSÁSZÁR, Zs. – KOLUTÁ CZ, A. (2008): The Balkan from Hungarian viewpoint. – Institute of International Politics and Economics & International Scientific Forum „Danube – River of Cooperation” Collection of Works, Water and Cultura Collection ISBN: 978-86-7067-117-1 CD pp. 1–15.
- M. CSÁSZÁR ZS. 2009: Integráció vagy szegregáció: a roma oktatás ügye néhány délkelet-európai ország példáján keresztül – *Balkán Füzetek Különszám I.* pp.142-149.
- M. CSÁSZÁR ZS. – PAP N. 2011: A Balkán képzete – *Valóság- Társadalomtudományi folyóirat.* Budapest Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 5. szám pp. 40-55.
- ZSUZSA M. CSÁSZÁR 2011: The Western Balkans– Education System, with Special respect to Minority Education – In: Kobilka I – Pap N. (eds): European Perspective and Tradition The Western Balkans Budapest pp. 231- 279.
- M. CSÁSZÁR ZS.–MÉREI A.–VÉGH A. 2009: Kisebbségi múlt és jövő Koszovóban. Közép-Európai Közlemények II. évf. 2–3. szám No. 4–5., Szeged, pp. 7–15.
- NAJEVSKA, M., SIMOSKA, E. AND GABER, N. (1996). Muslims, state and society in the Republic of Macedonia: the view from within. In: Nonneman, G., Niblock, T. and Szajkowski, B. (eds.) *Muslim Communities in the New Europe.* Pp. 75-97.
- PAP N. 2010: Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában. Publikon Kiadó, Pécs, 320 p.
- PAP N. 2010. Az albán szállásterület biztonságpolitikai helyzetét befolyásol tényezők www.pte.academia.edu
- PRÉVELAKIS, G. 2007: Balkán. Kultúra-geopolitika, IMEDIAS Kiadó Bp. 22p.
- POULTON, H. 1998: Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion. Minority Rights Group International 40 p.
- SZALAYNÉ SÁNDOR E. 2003: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet 235p.
- VÉGH A. 2009: A Nyugat-Balkán etnikai képe. In: A Nyugat-Balkán MK–KMBTK Budapest pp. 211–236.

JELEN DOLGOZAT ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ PUBLIKÁCIÓK

- ZSUZSA M. CSÁSZÁR – ANDRÁS MÉREI 2012:** Ethnic-homogenization processes in the most developed region of Serbia, the multiethnic Vojvodina. – *Historia Actual Online* No. 27. pp. 117-128.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2011: Kisebbség–oktatás–politika a Balkánon. Egyesület Közép-Európa kutatására Kiadó, Szeged, 160 p.
- ZSUZSA M. CSÁSZÁR 2011:** The Western Balkans– Education System, with Special respect to Minority Education – In: Kobilka I – Pap N. (eds): European Perspective and Tradition The Western Balkans Budapest pp. 231- 279.
- Zs. M. CSÁSZÁR 2011:** The Practice of Minority Education Policy in the Balkans. – *Revista de Historia Actual* Vol. 9, Num. 9 (2011), pp. 125-130.
- HÁRY SZ. –M. CSÁSZÁR ZS.** 2011:A kisebbségi lét sajátosságai Macedóniában – *Mediterrán és Balkán Fórum* 2011. 14. szám, pp. 2-16.

- M. CSÁSZÁR ZS.** – PAP N. 2011: A Balkán képzete – Valóság, Budapest Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 2011/5. szám, pp. 40-55.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2011: A magyar-balkáni kapcsolatok egyes dimenziói –Közép-Európai Közlemények IV. évf. 2. szám, No. 13. pp.69-80.
- M. CSÁSZÁR ZS.** – MÉREI A. 2011:A migráció hatása a vallási térszerkezet változására a Vajdaságban az elmúlt 60 évben.– Közép-Európai Közlemények IV. évf. 3-4. szám No. 14-15., pp. 91-99.
- M. CSÁSZÁR ZS.** – HASANOVIC KOLUTÁ CZ A. 2010: Az etnikai együttélés jellemzői a háború utáni Bosznia-Hercegovinában – Valóság, Budapest Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 2010. 4. szám, pp. 24- 37.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2010: Iszlám a Balkánon – In: FERWAGNER PÉTER ÁKOS – KALMÁR ZOLTÁN (szerk.): *Az átmenet egyensúlya, Szilágyi István 60 éves.* Áron Kiadó, Budapest, pp. 149-168.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2009: Integráció vagy szegregáció: a roma oktatás ügye néhány délkelet-európai ország példáján keresztül – Balkán Füzetek Különszám I. pp.142-149.
- M. CSÁSZÁR ZS.** – MÉREI A .– VÉGH A. 2009: Kisebbségi múlt és jövő Koszovóban. Közép-Európai Közlemények II. évf. 2–3. szám No. 4–5., Szeged, pp. 7–15.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2009: A Nyugat-Balkán oktatási rendszerei – In: PAP N.- KOBOLKA I. (szerk.): Nyugat-Balkán. MK KBH, Budapest, pp. 191-211.
- M. CSÁSZÁR ZS.** –HASANOVIC-KOLUTÁ CZ A. 2009: A Balkán egyes országainak etnikai sajátosságai az oktatás példáján. – In: TÓTH J. – AUBERT A. (szerk.): A Kárpát-medence és etnikumai. Publicon Kiadó, Pécs, pp. 109 - 127.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2009: A Nyugat-Balkán oktatási rendszerei, különös tekintettel a kisebbségi oktatásra – In: PAP N. – KOBOLKA I. (szerk.): Nyugat-Balkán. MK KBH, Budapest, pp. 199-244.
- M. CSÁSZÁR, ZS.** – KOLUTÁ CZ, A. 2008: The Balkan from Hungarian viewpoint. – Institute of International Politics and Economics &International Scientific Forum „Danube – River of Cooperation” Collection of Works, Water and Cultura Collection ISBN: 978-86-7067-117-1 CD pp. 1–15.
- HÁRY SZ. –**M. CSÁSZÁR ZS.** 2008:Az albán kisebbség és oktatása Macedóniában – Balkán füzetek 6. szám, pp. 62-71.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2008: Magyarok a határ túloldalán – A baranyai államhatár a XX. században. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, pp. 164-172
- ZS. M. CSÁSZÁR** – Á. F. DÁRDAI 2007: Das Balkanbild in ungarischen Schulbüchern für Geschichte und Geographie. In: Pulverfass, Powder Keg, Baril de Poudre? Südosteuropa im europäischen Geschichtsschulbuch/South Eastern Europe in European History Textbooks. Helmedach, Andreas (hrsg.) Hannover, pp. 199-218. /Studien zur Internationalen Schulbuchforschung Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts Bd. 118./
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2007: Albánia – a siptárok országa. Mediterrán és Balkán Fórum elektronikus folyóirat 1. évfolyam 1. szám, pp. 15-19
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2007: A magyar oktatásBalkán képe. – In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart – PTE KMBTK, Pécs, pp. 189-200.
- M. CSÁSZÁR ZS.** 2006: Horvátország oktatási rendszerének sajátosságai – Balkán Füzetek. No.4. Pécs, (Horvátország az Európai Unió kapujában). pp. 99-112